

Willem Huberts

SCHRIJVERS OP HET FOUTE BEEN
Schrijvers in de Tweede Wereldoorlog

Nog Niet - reeks, nummer 9
een uitgave van de Vereniging 'Herman de Man'
Oudewater, 2004

Secretariaat, tevens redactieadres:
Jean Brüll, Visschersplein 18, 3511 LX Utrecht

Colofon

ISSN: 0929-1970

© Willem Huberts; Erven Herman de Man; Vereniging 'Herman de Man'

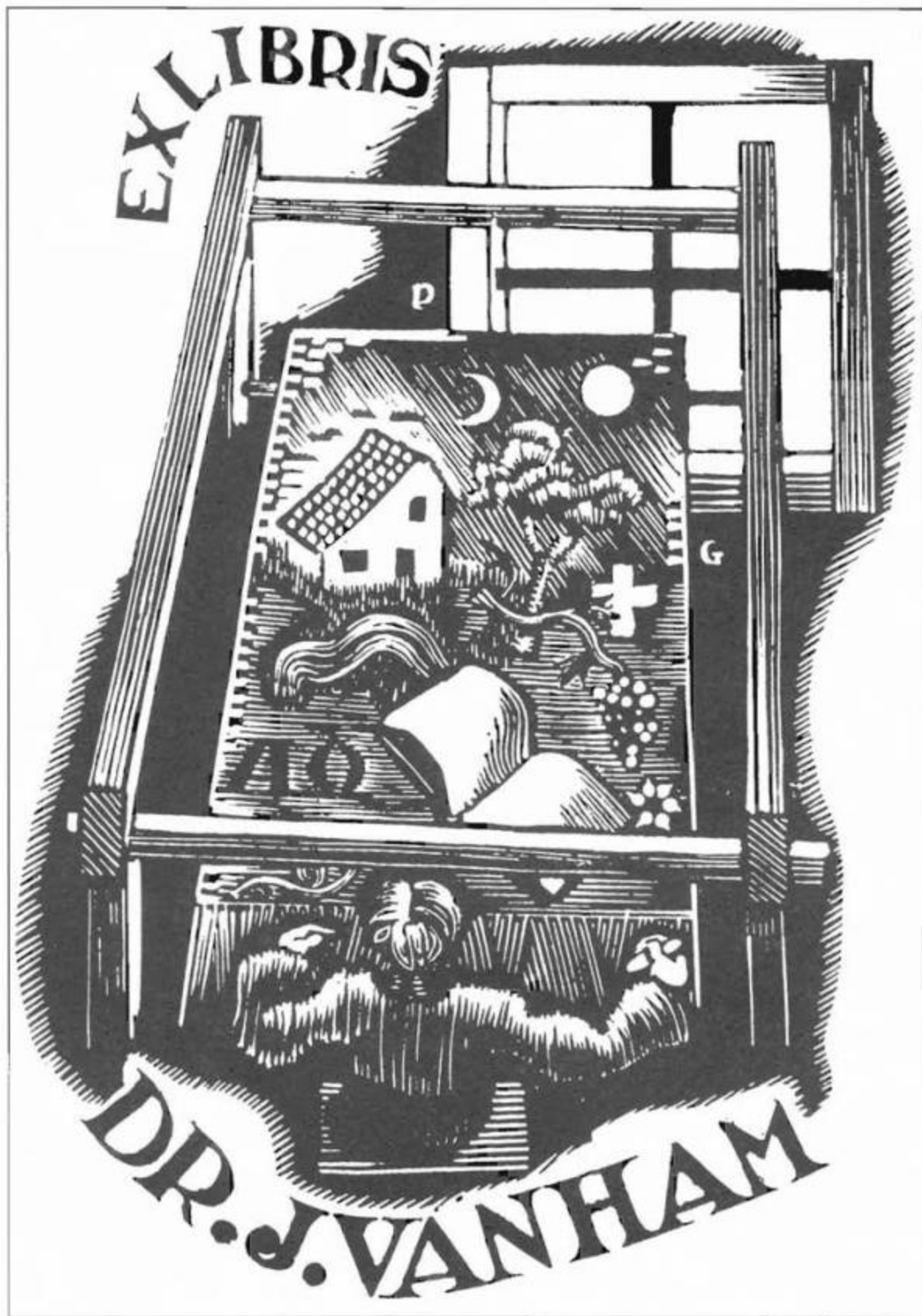
Redactie: Jean Brüll en Cor W. Stigter
Druk: Heno, Oudewater

* Het op het omslag afgedrukte vignet werd ontworpen door Herman de Man en in overleg met hem gestileerd door Tijs Dorenbosch.

Willem Huberts

SCHRIJVERS OP HET FOUTE BEEN
Schrijvers in de Tweede Wereldoorlog

Nog Niet - reeks, nr. 9
Vereniging 'Herman de Man'
Oudewater 2004

Ex-libris van het Hoofd Afdeling Boekwezen, J. van Ham

SCHRIJVERS OP HET FOUTE BEEN

Tekst van de causerie die Willem Huberts hield voor de Vereniging Herman de Man , ter gelegenheid van de voorjaarsbijeenkomst op zaterdag 5 april 2003, in het Oude Stadhuis van Oudewater

U leest beslist met een bepaalde verwachting deze tekst van mijn causerie. U weet voorlopig niet méér dan de titel: 'Schrijvers op het foute been'. Dat kan nog van alles worden. Of misschien bent u wel gewoon nieuwsgierig geworden door de aankondiging, waarin wordt gesproken over nationaal-socialistische schrijvers en over politiek-morele problemen. Hoe het ook zij, nieuwsgierigheid naar het vreemde, het onbekende speelt ongetwijfeld een rol. Daar is niets slechts aan, integendeel. Eerst komt de nieuwsgierigheid, vervolgens de kennis en dan het inzicht.

Daarom is het tijd die nieuwsgierigheid te bevredigen. U denkt vast en zeker dat nationaal-socialistische auteurs uitsluitend schreven over Mussert, over de NSB, of over de Führer Adolf Hitler en zijn Duizendjarige Rijk, over de glorieuze suprematie van de SS en meer van dat soort fraais. Dat klopt. Dat doen ze ook. Ik zal u een voorbeeld geven. Een voorbeeld, dat mij aanleiding geeft u enerzijds alvast te waarschuwen voor de veelheid aan nationaal-socialistische terminologie die ik over u zal uitstorten en u anderzijds te laten weten dat het slechts woorden zijn.

Steven Barends, 'Nieuw lied voor de SS'

(Uit de dichtbundel *Bitter brood*, Amsterdam, 1944)

Ik wil mij niet bezinnen,
ik wil niet nieuw beginnen
nu onze wereld laait,
gaat haav' en goed verloren,
ik heb een eed gezworen
hoe of de wind ook waait!

Ik weet, er komen dagen
te zwaar haast om te dragen,
maar wat ook vlucht' of wijk'
ik heb mijn woord gegeven,
te sterven en te leven
voor Adolf Hitler's Rijk.

Vaarwel dan, die ik minde,
U zal geen vijand vinden,
mijn kind, mijn lief, mijn vrouw,
Ons front zal niet bezwijken
voor niets meer rest dan lijken
want onze eer is trouw!

Zo, dat is even schrikken hè? Maar, aan de andere kant ook eigenlijk wel weer veilig, want het is allemaal gemakkelijk herkenbaar. En een gemakkelijk herkenbare vijand is prettig – dat dacht meneer Lombroso ook al. Het gevaarlijkst zijn natuurlijk de vijanden die niet als zodanig te herkennen zijn. Ook daarvan krijgt u straks een voorbeeld.

In 1989 verscheen van J.A. Dautzenberg *Nederlandse literatuur: geschiedenis, bloemlezing en theorie*, een literatuurgeschiedenis van de Nederlandse letterkunde van de twintigste eeuw. Wanneer Dautzenberg de letterkunde van de jaren 1940-1945 bespreekt springen drie zaken in het oog. Allereerst meent Dautzenberg dat iedereen die tot de Nederlandse Kultuurkamer toetrad een collaborateur is, vervolgens hadden de schrijvers die niet collaboreerden 'het heel moeilijk' (hier vallen de namen Ed. Hoornik, Theun de Vries en Simon Vestdijk) en ten slotte besteedt hij de obligate aandacht aan clandestiene en/of illegale uitgaven. Ik ben mij er terdege van bewust dat aan een boek dat bedoeld is voor middelbare scholieren, niet de hoogste wetenschappelijke eisen mogen worden gesteld. Toch noem ik Dautzenbergs werk hier in negatieve zin, omdat ik het symptomatisch acht voor de geringe aandacht die er nog altijd bestaat voor de literatuur uit de periode 1940-1945 – in dit geval in het geheel géén aandacht. Want de zinsnede 'De literatuur die tijdens de oorlog werd geschreven, bestaat voor een groot deel uit verzetspoëzie' is niet alleen in meerdere opzichten misleidend, zij doet ook geen recht aan datgene wat in Nederland tussen 1940 en 1945 het licht zag. Dat Dautzenberg niet de enige is met een eenzijdige visie op het Nederlandse literaire leven tijdens de Tweede Wereldoorlog blijkt uit een in 1988 verschenen boek van Piet Calis, waaruit ik citeer: 'Belangrijk waren in deze tijd vooral de verzetsgedichten, die in groten getale onder de bevolking verspreid werden en die de geest van opstandigheid tegen de Duitsers stimuleerden.'

Waarom is het literaire werk van nationaal-socialistische kunstenaars uit de geschiedenis verdwenen? Waarom bestaat er zo'n opmerkelijk eensgezinde consensus die zegt dat de Nederlandse literatuur na 1941 onderdook en vervolgens via illegale en clandestiene uitgaven de Duitsers dwarszat? Ik geef hiervoor drie mogelijke oorzaken aan.

Allereerst is er het feit dat de zojuist genoemde auteurskring in ideologisch opzicht aan de verkeerde kant stond. Anders gezegd: zij kozen de zijde van de Duitse bezetter. Zij behoorden dus na de oorlog tot de verliezende partij en u kent het mechanisme in de mens dat er voor zorgt dat na een gevoerde strijd alle rechten aan de overwinnaar toekomen, en dat de verliezer slechts smaad en vergetelheid wacht.

Een tweede oorzaak zal gelegen zijn in de omstandigheid dat de meeste auteurs

die na mei 1945 het woord hernamen, zo'n drie à vier jaar lang noodgedwongen hun literaire mond hadden gehouden. Slechts in illegale en/of clandestiene uitgaven hadden zij hun mening naar buiten kunnen brengen. Deze auteurs, die zich niet hadden geëncanaillieerd met de nationaal-socialistische overheersers, hadden vanzelfsprekend geen enkele behoefte aandacht te besteden aan de literaire uitingen van hun politieke tegenstanders.

Een derde oorzaak hangt samen met de aard van de gevoerde strijd. De Tweede Wereldoorlog was geen oorlog zoals andere oorlogen. Uiteraard is er voor geen enkele oorlog ooit een in humanitair opzicht steekhoudende verantwoording aan te voeren, maar desondanks zijn er de gehele geschiedenis door oorlogen gevoerd. De Tweede Wereldoorlog week af van alle tot op dat moment gevoerde oorlogen omdat een der belligerenten [oorlogvoerenden] het tot zijn doel had gemaakt op systematische, onmenselijke en niets ontziende wijze alle joden in zijn territorium te vernietigen. Voor en gedurende de Tweede Wereldoorlog kende men Hitlers opvattingen en – achteraf gezien gemakkelijk gezegd – men had dus kunnen weten uit welke hoek de wind waaide en wat de joodse medeburgers in Europa te wachten stond. Pas na de Duitse capitulatie drong langzamerhand het besef door welk een catastrofe het onmenselijk bewind der Duitse nationaal-socialisten tussen 1939 en 1945 had laten plaatsgrijpen op het Europese vasteland. Vanuit deze achtergrond is het begrijpelijk dat een ieder die zich gedurende de Tweede Wereldoorlog met de Duitsers had ingelaten, werd gedesavoueerd. Ook letterkundigen ondergingen dit lot. Dat hiermee een kunstmatige breuk werd aangebracht tussen de voor- en de naoorlogse letterkunde is iets dat blijkbaar op de koop toe werd genomen. Nu, ruim vijftig jaar na dato, wordt deze breuk inderdaad als artificieel aangevoeld.

Enige jaren geleden verscheen van de Leidse hoogleraar A.G.H. Anbeek van der Meijden een literatuurgeschiedenis van de periode 1945-1960. Een van zijn opmerkelijkste bevindingen is de parallellie tussen de letterkunde van vóór 1940 en die van ná 1945. Hij komt echter tot die conclusie zonder de nationaal-socialistische letterkunde in Nederland onderzocht te hebben. Volgens mij zijn ook in de literaire uitingen van de Nederlandse nationaal-socialisten de ontwikkelingen van de Nederlandse literatuur aan te wijzen. Derhalve kan de literaire geschiedschrijving van de twintigste-eeuwse Nederlandse letterkunde niet om de producten van Nederlandse nationaal-socialisten heen. Wij kunnen ons de luxe van morele distantie niet veroorloven. De geschiedschrijving der Nederlandse literatuur mag geen halt houden bij opvattingen van hen, wier politieke of morele opvattingen wij afkeuren.

Er is in Nederland geen politieke of levensbeschouwelijke richting of zij heeft uit haar gelederen wel dichters en dichtersessen voortgebracht. Wanneer ik mij beperk tot de laatste honderd jaar kan ik bij voorbeeld wijzen op C.S. Adama van

Scheltema als socialistisch dichter, terwijl bij het communisme Henriette Roland Holst-van der Schalk naar voren treedt. Een bekend protestants dichter is Willem de Mérode terwijl Jan Engelman als katholiek dichter bekendheid genoot.

Over het algemeen ben ik nooit zo onder de indruk geweest van het kwalitatieve gehalte van deze poëzie. Misschien moeten dichters wel eerder vanuit hun eigen geest en gevoelsleven dichtten, en niet vanuit een meer of minder wijd verbreide ideologie, dacht ik dan. Het dichterschap, zo redeneerde ik, onderscheidt zich nu juist dáárin van alle andere schriftelijke uitingen dat het geen ander doel nastreeft dan de openbaarmaking van de onvervreembare individuele gevoelens, ideeën en dergelijke van de dichter. Maatschappelijke bewogenheid komt de kunst niet ten goede, concludeerde ik.

Wat hiervan ook zij, meer dan mijn persoonlijke mening kan dit vanzelfsprekend niet zijn. Dit laat natuurlijk onverlet de intrinsieke waarde van politieke of levensbeschouwelijke letterkundige producten. Per slot van rekening moet iedere lezer voor zich uitmaken of hij dit genre literatuur beschouwt en beoordeelt op de politieke of levensbeschouwelijke merites, dan wel op de letterkundige waarde als zodanig. En, dan nog, de tijd zal op den duur het politieke en levensbeschouwelijke aspect laten verbleken, vervagen en ten slotte doen verdwijnen, zodat uiteindelijk het gedicht als drager van een poëtische lading zal overblijven. De toekomstige lezer zal dan zijn oordeel vellen – los van de oorspronkelijke intentie van de dichter. Een voorbeeld van een literator uit vroeger tijden die primair vanuit een maatschappelijke bewogenheid tot schrijven kwam is natuurlijk Multatuli. Tegenwoordig wordt hij voornamelijk gelezen en gewaardeerd vanwege de literaire waarde van zijn werk als zodanig, en niet vanwege de oorspronkelijke politieke en maatschappelijke intenties van dat werk. En hij is zeker niet de enige in wiens oeuvre een dergelijke *Werdegang* kan worden aangetoond.

Het Europese gedeelte van het Koninkrijk der Nederlanden heeft bijna vijf jaren lang, van 10 mei 1940 tot 6 mei 1945, gezucht onder de knoet van de Duitse, nationaal-socialistische, overheerser. Voor de Nederlandse letterkunde heeft dit een aantal gevolgen gehad. Enerzijds leidde de ingestelde censuur er toe dat de tot dan toe aanwezige, natuurlijke evolutie van de Nederlandse literatuur werd afgebroken. Anderzijds kwam, mede als gevolg van deze kunstmatige breuk, een literatuur naar boven die weliswaar al in beperkte mate sinds omstreeks 1932 aanwezig was, maar die in het vooroorlogse literaire leven een uiterst bescheiden rol speelde: de nationaal-socialistische literatuur. Ik acht deze breuk eerder van politieke dan van literaire aard. De Nederlandse nationaal-socialistische literatuur kwam niet uit de lucht vallen. Er zijn verbindingslijnen te trekken met de vooroorlogse literatuur in Nederland. De literatuurbeschouwer achteraf kan het optreden van die breuk betreuren – hij kan haar echter niet ongedaan maken. Evenmin kan het gevolg van

DEPARTEMENT VAN VOLKSVORLICHTING EN KUNSTEN

No.	AFD.	ONDERWERP	Tp.	Coll.	ANTWOORD OP SCHRIJVEN VAN
2074/373	B.W.	Schwarze Liste	E		23-8-'43 No. Amt C I. AZ. 30a 12 Am/Rij.

Verzoek tot beantwoording datum, nummer en afdeling van dit schrijven te vermelden. Uw antwoord gelieve U te adresseren aan het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, zonder vermelding van persoonsnamen.

'S-GRAVENHAGE.
PRINSESSEGRACHT 11
TELEFOON 180130

An dem Reichsführer :
// Hauptamt
Hohensollerndam 31
Postschliessfach 58
BERLIN - WILMERSDORF 1

Das Eintragen niederländischer Schriftsteller und Dichter in die schwarze Liste geschieht nur auf Veranlassung des Reichskommissars. Wohl hat mein Departement in solchen Angelegenheiten eine beratende Stimme.

Als verboten Lektüre gelten an erster Stelle die Schriften jüdischer Schriftsteller, nämlich:

Herman Heyermans, Israel Querido, M.H. van Campen, A.D. Kleerekooper, Samuel Goudami, Alex Booleman, Henri Hartog, Bernard Canter, Carry van Bruggen (Justine Abbing), Jacob Israel de Haan, Hymans-Herzfeld, Bonn, Pinkhof, J.K. Rensburg Spitz, de Jong, Asscher-Pinkhof, Francois Pauwels, Compere, Figatner, Davids, Benno Stokvis, Victor van Vriesland, A. van Collem, Loeb, van Raalte, d'Oliveira, Herman de Man, Veterman, Springer, M.Mok, M.Dekker, Marianne Phillips, Siegfried van Praag, A. Cohen, C. de Dood, Ro van Oven.

An zweiter Stelle wird über die nachfolgenden Schriftsteller nichts weiter erörtert und gelten ihre Werke in gleichem Masse als verbotener Lesestoff: du Perron und Menno ter Braak, die im Jahre 1940 Selbstmord verübten und Greshoff, der anderswohin auswich, wie auch Johan Fabricius und A. den Doolaard (England).

Schliesslich gibt es noch eine Klasse von Schriftstellern, die sich bis jetzt noch nicht bei der N.E.K. meldeten. Über diese Persönlichkeiten wird heute nichts geschrieben, aber ihre Bücher werden im allgemeinen nicht als verbotene Lektüre betrachtet.

Von einigen sind alle Bücher verboten, von anderen jedoch nur eines oder mehrere.

Zu ihnen gehören: Bertus Aafjes, Achterberg, Bloem, Bordewijk, Anton Coolen, Dirk Coster, Anthonie Donker, Anton van Duinkerken, Clara Eerink, Engelman, Henriette van Eyck, Franquinet, J.H. de Groot, Jan de Hartog, Ed. Hoornik, Kelk, Marie Koenen, Marja, Morrien, Top Baeff, E. Nijhoff, Leo Ott, Jan Prins, M.Revis, Dr. Ritter, v. Roland, Holst, van Suchtelen, Ubink, Vasalis, Vestdijk, Th. de Vries, Johan van der Voede.

Diese Mitteilungen sind als vertraulich zu betrachten und sind infolgedessen auf keinerlei Weise für irgendeine Veröffentlichung anzuwenden.

Der Generalsekretär
im Auftrag
Der Leiter der Abteilung Buchwesen,

die breuk (de prominente aanwezigheid van nationaal-socialistische literaire producten in ons culturele erfgoed) ongedaan worden gemaakt. Gelukkig zijn wij niet verplicht ieder product van het verleden tot ons te nemen. Het staat ons vrij nationaal-socialistische letterkunde ongelezen te laten. Evenzo staat het ons echter vrij haar te lezen.

Die vrijheid gold overigens niet voor de lezer uit de oorlogsjaren. Die had te maken met een 'zwarte lijst' (zie illustratie, pag. 7), waarop netjes al degenen vermeld stonden wier werk niet door de nationaal-socialistische zeef kon. Er heeft altijd een zweem van 'mystieke ongrijpbaarheid' rond die roemruchte 'zwarte lijst' gezwefd. Dat komt, denk ik, doordat die lijst nooit officieel bekend gemaakt is. De 'zwarte lijst' is opgesteld in de laatste dagen van augustus 1943 op verzoek van het SS-Hauptamt in Berlijn. Op 24 augustus 1943 bereikt een vier dagen eerder geschreven brief van de in Berlijn werkzame Nederlandse SS'er Ammerlaan het Haagse Departement van Volksvoorlichting en Kunsten. Reeds de volgende dag wordt een Nederlandstalig antwoord geconcipieerd. Met de eerste zin dekt de onbekende auteur zich onmiddellijk in: 'Het op de zwarte lijst zetten van Nederlandsche schrijvers en dichters geschiedt enkel en alleen op last van den Rijkscommissaris. Wel geeft mijn Departement daarvoor de adviezen.' Of te wel: het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten hoeft niet te gehoorzamen aan de Berlijnse SS, maar slechts aan de in Nederland bevoegde Rijkscommissaris, de beruchte Seyss Inquart. Een in onze ogen onbenullige fijnslipperi, maar in die tijd uiterst relevant. Het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten was immers nauw verbonden aan de NSB, die op dat moment in een strijd op leven en dood was gewikkeld met de SS. Ik laat deze zaak nu voor wat zij is. En aan het eind van de brief vinden wij nogmaals een indekkende manoeuvre: 'Deze mededeelingen gelden als vertrouwelijk en zijn dus in geen enkele vorm voor publicatie te gebruiken.' De uiteindelijke definitieve en in het Duits gestelde brief is niet gedateerd (zo 'gründlich' waren de nationaal-socialisten dus ook weer niet) maar zal eind augustus 1943 verstuurd zijn, denk ik.

Dr. J. van Ham (1892 - 1985)

De ondertekenaar was de leider van de afdeling Boekwezen, dr. J. van Ham. Nooit tevoren – en ook nooit nadien – heeft iemand zoveel macht in letterkundig Nederland gehad als deze man. Hij was de ultieme censor. U ziet dat ook Herman de Man op de lijst figureert. Misschien heeft Van Ham, toen hij de brief ondertekende, nog even gedacht aan De Man, aan wiens werk hij in eerdere jaren menige recensie gewijd heeft.

Goed. Terug naar de poëzie. Ik spreek vandaag over nationaal-socialistische gedichten, zal men denken. Nee. Dat is niet het geval. Er kan slechts sprake zijn van nationaal-socialistische poëzie wanneer uit vergelijkend onderzoek gebleken is wat de thema's van dit soort gedichten zijn. Ook zou er duidelijkheid over dienen te bestaan in hoeverre zij verschilt van andere richtingen en stromingen in onze letterkunde. Op de vraag 'bestaat er eigenlijk wel een nationaal-socialistische stroming in de Nederlandse letterkunde?' zou eerst een antwoord moeten worden verkregen voordat de literaire productie van Nederlandse nationaal-socialisten als genre erkenning zou kunnen krijgen. Een volgende vraag zou kunnen luiden: 'wat zijn dan de karakteristieke kenmerken van deze letterkunde?' Ik wil trachten er in kort bestek iets over te zeggen.

In het verleden is wel beweerd dat het antisemitisme een karakteriserend bestanddeel van nationaal-socialistische letterkunde uitmaakt. Inderdaad bevat een niet gering aantal nationaal-socialistische verzen antisemitische passages – echter niet alle. Omgekeerd is niet ieder antisemitisch gedicht nationaal-socialistisch te noemen. Hetzelfde geldt, mutatis mutandis, voor zaken als de verheerlijking, gekoppeld aan ontzag voor geweld, leger en soldaten; de bloed-en-bodem-mythologie; een naar het pantheïsme neigende religieuze ervaring; de verheerlijking van (een beperkt gedeelte van) het Nederlandse verleden en van het Nederlandse landschap; de verguizing van (in het algemeen) de moderne wereld met haar technische verworvenheden en (in het bijzonder) van de moderne, grote stad; het symbolische begrip 'Noorden' als thuisplaats van het Germaanse ras; de organische verbondenheid van mens en natuur; een in-elkaar-grijpen van menselijke en goddelijke wereld; een mystieke verbondenheid met vorige geslachten en ten slotte de aandacht voor het mystieke in het alledaagse leven – allemaal thema's in poëzie (en proza) van nationaal-socialisten, hier uiteraard niet limitatief opgesomd.

'Waarin onderscheidt nationaal-socialistische poëzie zich nu van andere poëzie?', zou men kunnen vragen. Een interessantere vraag is naar mijn mening: 'Onderscheidt nationaal-socialistische poëzie zich van andere poëzie?' Enerzijds wel, anderzijds niet. (Had u een ander antwoord verwacht?) Men zal in de hierna volgende gedichten een aantal van deze criteria terugvinden. Dit is echter niet mijn primaire bedoeling: het lezen van literatuur staat per slot van rekening niet gelijk

aan het oplossen van een cryptogram – ondanks alles wat docenten Nederlands op de middelbare school beweren. Uiteindelijk behoort poëzie niet toe aan de schrijver, maar aan de lezer.

Nu wil ik u aan de hand van een aantal gedichten meenemen op reis naar een duister en ambivalent verleden. Ik begin met twee voorbeelden van 'moederpoëzie': de auteurs zijn Nico de Haas en Willem Elsschot.

Nico de Haas, 'Moeder' (1942)

Sommige mannen zien hun moeder in gedachten
heel rustig achter hoge vensters zitten met een boek
of in den milden glans van vroege voorjaarsgrachten
bij het borduurraam toeven. Maar als ik eens zoek,

– in stille uren – naar 't lichten van zoo'n teeder beeld
en snel den filmband van mijn jonge jaren af laat lopen,
zie ik haar noeste handen, doorkloofd en hard van eelt,
zich rythmisch en gestadig in het zeepsop doopen.

Ik zie den keukenwand en de uitgesleten ril
door scherpen tobberand in 't muurvlak uitgebeukt,
hoe zij te zwoegen staat met ongebroken wil,
de lendepijn bedwingt, die haar zoo vroeg verkreukt.

Door den wasem van heet sop zie ik dan weer haar mond,
waarom een glimlach breekt en hoor ik haar bevelen
– als zij met doorgestooten knoken aan de waschtob stond –
'Schiet op, je kunt het nu nog doen, ga buiten spelen!'

Willem Elsschot, 'Moeder'

Mijn moederken, ik kan het niet verkroppen
dat gij gekromd, verdroogd zijt en versleten [...]

Ik zie uw knoken door uw kaken steken
en diep uw ogen in het hoofd gedrongen.
En ik ben gans ontroerd en kan niet spreken,
wanneer gij zegt 'kom zit aan tafel jongen'. [...]

Tot weerziens dan. Ik kom vannacht of morgen.
Gij kunt gerust een onze-vader lezen,
en zet uw muts wat recht. Hij zal wel zorgen
dat gij geen kou vat en tevree zult wezen.

De achtergrond van de fameuze Vlaamse prozaïst Elsschot veronderstel ik bekend. Voor alle duidelijkheid en wellicht ten overvloede: hij had helemaal niets met het nationaal-socialisme te maken. Nico de Haas is u wellicht niet bekend. Toch was hij in de jaren '40-'45 een invloedrijk man in nationaal-socialistische kringen. Hij was een tijdlang de hoofdredacteur van *Storm*, het weekblad voor de Nederlandse SS, tegen het einde van de oorlog bekleedde hij de rang van *SS-Obersturmführer im Stab der Germanische SS in den Niederlanden* en daarenboven genoot hij als een van de weinige Nederlandse SS'ers het vertrouwen van Himmler, de hoogste baas van de SS. Kortom: De Haas was niet de eerste de beste; hij zal voor velen de ultieme belichaming van het begrip 'fout' geweest zijn. Welnu, met deze kennis in gedachten presenteer ik u het volgende briefcitaat uit het voorjaar van 1944: 'Hoewel je niet veel tijd zult hebben om je literair te oriënteren, zul je evenals wij al lang hebben opgemerkt, dat er in Duitsland en bij ons een weerzinwekkende, zinledige soldaten- en ideeënretoriek is ontstaan, die louter "uiterlijk" is en van gemeenplaatsen en abstracties wemelt. Niet anders is het echter met de "burgerlijke" gedichten, die van een verwekelijkt quasi-humanisme leven.' Het is een citaat dat bij oppervlakkige lezing afkomstig lijkt uit de kringen van de illegaliteit, nauwkeuriger gezegd de cultureel-literaire illegaliteit. Toch is dat niet de context van het citaat. Het is afkomstig uit een brief uit 1944 van Nico de Haas aan Henk Feldmeijer (leider van de Nederlandse SS). Raadselachtig, vind u ook niet? Binnen de top van de SS maakte men zich blijkbaar niet slechts zorgen over literaire verschijnselen in het algemeen, maar zelfs over de verburgerlijking van de contemporaine poëzie. Juist dit laatste was vanaf de *Forum*-tijd tot aan de *Criterium*-tijd in 1942 een punt van grote zorg geweest van hen die zich met alle kracht tegen het nationaal-socialisme zouden gaan verzetten! Hier blijkt op zijn minst dus uit dat de werelden inhoudelijk-thematisch niet zo gescheiden waren als menigeen wel denkt. Hoe het ook zij – de context van De Haas' gedicht 'Moeder' zal duidelijk zijn.

Dan nu de beide gedichten. In het vers van De Haas is niets terug te vinden van de romantische hang naar een abstract moederbeeld. De Haas ziet zijn moeder niet achter het 'borduurraam', noch met een boek in de handen – symbolen voor een burgerlijk-intellectualistische leefwijze – maar aan de tobbes, in de keuken hard en zwoegend aan het werk. Haar handen zijn 'noest' en 'doorkloofd', zij bezit 'doorgestooten knoken' en wordt geteisterd door 'lende pijn'. Aardser kan het haast niet. Toch wordt het moederbeeld niet afstotend door de ruwe lichamelijkeheid. Integendeel, vol mededogen kijkt De Haas terug naar zijn moeder, die haar eigen ongeluk opzij weet te zetten voor het levensgeluk van haar kind: 'ga buiten spelen!' Verschilt dit gedicht van De Haas nu werkelijk zo veel van een gelijksoortig gedicht van bij voorbeeld de Vlaamse auteur Willem Elsschot – een *Forum*-man bij uitstek? Ook deze dichter schreef een vers met als titel 'Moeder' en ook bij hem staat het mededogen centraal.

Toch heeft Nico de Haas niet slechts voortgeborduurd op de parlando-achtige *Forum*-poëzie. Hij gaat nog een stapje verder. In zijn gedicht vinden we bijvoorbeeld een verwijzing naar de filmkunst, terwijl zijn plastiek doet denken aan die van Vestdijk: 'de uitgesleten ril door scherpen tobberand in 't muurvlak uitgebeukt'. Ik plaats De Haas niet zonder reden temidden der *Forum*-generatie. In de eerste helft van de jaren dertig was hij actief in de arbeidersfotografie, waarbij – even los gezien van de politieke invalshoek – de emotie zo direct mogelijk moest worden overgebracht, functioneel, zakelijk en vooral doeltreffend. Hij verkeerde in de kunstenaarskringen rond de filmer Joris Ivens en de fotograaf Cas Oorthuys, zodat kan worden gesteld dat zijn artistieke inspiratie eerder zal liggen in de vernieuwende

Nico de Haas (ca. 1942)

beweging waar – op het gebied der letteren – ook *Forum* zijn oorsprong vond. Dit in tegenstelling tot andere nationaal-socialistische kunstenaars, die zich eerder verbonden voelden met de Romantiek der negentiende eeuw. Hoewel het geciteerde gedicht niet op ieder niveau kan overtuigen – zo vind ik het vermoedelijk door rijm dwang gekozen 'verkreukt' niet geslaagd – toont het in zijn geheel goed aan dat het De Haas, als representant van de Nederlandse nationaal-socialistische poëzie, niet onthraak aan dichterlijk talent.

Maar wat moeten wij, lezers van de 21^e eeuw, nu met de poëzie van Nico de Haas? Ik kan zijn werk niet lezen zonder dat ik mij er voortdurend van bewust ben dat De Haas een in alle opzichten verwerpelijke ideologie onderschreef. Maar maakt dat zijn gedichten onaanvaardbaar? Nee – zeg ik, maar anderzijds kan ik zijn werk niet op dezelfde manier tegemoet treden als ik met kunstenaars doe wier politiek-maatschappelijke opvatting ik deel. Of ik het nu wil of niet, de politieke context van De Haas kleurt mijn interpretatie, mijn beleving van zijn kunst. En in die zin schaart nationaal-socialistische poëzie zich natuurlijk temidden van alle andere kunsten, die immers ook niet los kunnen worden gezien van de maatschappelijke context.

Ik presenteer u opnieuw drie staaltjes van nationaal-socialistische gedichten. U herkent vast wel, ook zonder dat ik uw aandacht er expliciet op vestig, de al eerder genoemde thema's van nationaal-socialistische poëzie.

'Ochtend'

Nooit zal mij d'herinnering verlaten
aan dien rijpenden ochtendstond,
toen het zingen der Duitse soldaten
fier en zoo eenzaam klonk

aan hun gesloten marcheeren,
de lichtvlam in de bajonet,
aan dien levenswil, niet meer te keeren,
aan dien luide, onbuigbaren tred.

En het prille licht van den ochtend
dat zoo teer aan hun handen viel, –
zoo zacht en innig vervlochten
met hun harde, heldere ziel.

En ginds, links en rechts, de ramen
waarachter in het donker toen om
dit zingen der jonge Germanen
weer 't korzelig morren begon.

waar de stem dier jonge Germanen
geen wil, vuur of fonkeling won,
o! het zingen der vrije Germanen
alléén in de ochtendzon!

'Soldaten'

Plos'ling door morgenzonlichtstreep beschenen,
Loodrechte scheiding van twee donk're straten,
Marcheren grijze rijen van soldaten
Met vaste stap op dofklinkende stenen;

't Lijkt één mechanisme: men zou meenen,
Dat metronomisch golvende automaten
Op tromgeratel rhythmisch schomm'len laten
Een traliehek van evenwijd'ge beenen.

Hel vlamt in 't zonlicht 't rood van epauletten,
Hel schitt'ren plotseling schett'rende trompetten,
Hun uitdaging smijgend hoog in de dag;

En dankbaarheid voor hèn voel 'k in me trillen,
En trots, als toen 'k heel jong was, langs me rillen:
Ja! 't is mijn land, mijn volk, mijn taal, mijn vlag!

'De vaders'

O grauwe en blinde rij
Van mijn geslacht, verloren, dat
Nochtans onsterflijk leeft in mij: –
O nooit verloren schat
Van onze duistere erfenis
Onkenbaar en toch zielsgewis!

Het waren boeren in
Een land van schraal gewin:
Als beesten in het juk
Onder loodrechten druk
Van een naijvrig God
Volbrachten zij hun lot
Geduldig en brutaal.
Er bleef teken noch taal
Van hun drift en bedrijf,
Geen beeld van 't kromme lijf.

O donker stomme rij,
Gemarteld en verheerlijkt volk
In 't onverbeeldbare voorbij: –
O wilde wervelkolk
Die naar de dag uit grondloos diep
Mij stuwde toen mijn vorm mij riep!

Verlaten in de schrik
Van 't starlichte ogenblik
Scherp tussen slaap en dood,
Schreit in zijn schelle nood
't Hart om herinnering

Aan 't leven dat verging,
Offer in lust en pijn,
Opdat ik hier zou zijn:
In de eeuwge stroom en val
Een tijdelijk kristal.

O de onverbreekbre rij
Van buiten ruimte en vóór de tijd,
Ik ben in u, gij zijt in mij: –
O liefde, o zekerheid;
Ik ben een boer en draag het zaad
Voor de oogst die na mij binnen gaat!

U kunt de volgende nationaal-socialistische thema's in deze gedichten herkennen: ontzag voor soldaten in 'Ochtend' en 'Soldaten'; bloed-en-bodem-mythologie in 'Soldaten' en 'De vaders'; verheerlijking van vaderland en vaderlandsliefde in 'Soldaten' en tot slot een mystieke verbondenheid met het voorgeslacht in 'Soldaten' en 'De vaders'. Andere opvallende karakteristieken van deze gedichten zijn het gebruik van klassieke versvormen en van het rijm. De eenduidige conclusie moet luiden: we hebben hier te maken met drie in alle opzichten nationaal-socialistische gedichten.

Toch is de werkelijkheid anders dan u wellicht denkt, want slechts één van de drie gedichten werd door een nationaal-socialist geschreven. De twee overige gedichten zijn van ver vóór 1940 en uit volstrekt onverdachte bron: 'Ochtend' is geschreven in 1943 door de nationaal-socialist Henri Bruning; 'Soldaten' werd voor het eerst gepubliceerd in 1920 en is van de hand van J.A. Dèr Mouw en 'De vaders' verscheen voor het eerst in 1927 en werd geschreven door Jan Greshoff. U ziet het: het is uiterst verraderlijk om op basis van 'de buitenkant' tot een gefundeerd oordeel over deze poëzie te komen. Nationaal-socialistische kunst is niet altijd als zodanig te herkennen. Wat moet dan het criterium zijn? De politieke opstelling van de kunstenaar, wellicht.

U hebt nu kennis genomen van 'schrijvers op het foute been', het lijkt er echter op dat u als lezer op het foute been werd gezet.

Tot slot wil ik iets zeggen over het literaire niveau van de Nederlandse collaborerende letterkunde. In het verleden kon men – als er al gesproken werd over de Nederlandse nationaal-socialistische literatuur, hetgeen niet vaak het geval was... – horen dat het met dit niveau slecht gesteld was. Gestaafd werd deze opvatting met het obligate citeren van de strijd-, oost-front- of Führerpoëzie, die inderdaad niet van erg hoog gehalte is, zoals u eerder zelf hebt kunnen concluderen. Maar is dit niet inherent aan alle strijdpoëzie? Of ze nu van politiek-links, of van politiek-rechts is? Ik wil niet beweren dat onder de Nederlandse schrijvers van de foute kant een Louis-Ferdinand Céline, of een Ezra Pound verborgen zit. Maar wel houd ik staande dat het kwalitatief gehalte van de Nederlandse nationaal-socialistische letterkunde stukken hoger is dan in het verleden werd aangenomen. De reden voor dit misverstand ligt, dunkt me, in de relatieve onbekendheid met de literaire producten van de Nederlandse nationaal-socialisten. Daardoor is in het verleden ook nimmer opgemerkt dat er een kwalitatief stijgende lijn bestaat vanaf 1940. Het paradoxale is, dat naarmate het de nationaal-socialisten in Europa militair slechter gaat, het met hun letterkunde bergopwaarts gaat – in Nederland althans.

Een ander punt dat samenhangt met de kwalitatieve beoordeling van deze letterkunde is dat niet uit het oog moet worden verloren dat de oorlog voor de

nationaal-socialisten te kort geduurd heeft. Het was hun doel een geheel nieuwe letterkunde op te bouwen. Pas in de zomer van 1943 kregen ze hun eerste eigen letterkundig podium, het tijdschrift *Groot Nederland*. De tegenwerking van de gevestigde vooroorlogse literaire orde was geweldig. De papierschaarste werkte in hun nadeel. Juist op het moment dat zich een leidinggevende literaire groepering had gevormd, medio 1944, begon het Duitse imperium in West-Europa in te storten. Het is misschien een boude bewering, maar het lijkt mij niet onmogelijk dat -- als de oorlog langer geduurd had -- de nationaal-socialistische letterkunde de kinderschoenen was ontgroeid. Ook het verzet van de meerderheid van de Nederlandse schrijvers tegen hun collega's van de foute kant was dan op den duur wellicht gebroken. Het heeft mij altijd een teken aan de wand geschreven dat Simon Vestdijk -- laat ik er voor alle duidelijkheid maar aan toevoegen dat hij geen enkele affiniteit tot het nationaal-socialisme koesterde -- in 1941 een Duitse nationaal-socialistische roman in het Nederlands vertaalde, in 1942 een roman met anti-Engelse aspecten schreef, in 1943 de bezetter aanbood een roman over de Duitse Dertigjarige oorlog te schrijven en in 1944 zijn nieuwste roman eerst in Duitsland liet verschijnen, voordat de uitgave in Nederland het licht zag. Simon

Oorlogspropaganda voor de boeren

Vestdijk, die niets anders kon en niets anders wilde dan schrijven, voelde zich bijzonder ongelukkig met het zelf-opgelegde publicatieverbod dat samenhang met zijn houding tegenover de Nederlandse Kultuurkamer. Een schrijver met de geestelijke constitutie als Vestdijk, voor wie schrijven en leven samenvallen, en die dus, of hij wil of niet, schrijven móest, kan niet anders dan op den duur de pen ter hand nemen. Had de oorlog langer geduurd, dan had dit zeker in het voordeel van de nationaal-socialistische letterkunde gewerkt. Aan speculaties heeft de geschiedschrijver echter niets, maar soms kan een gedachte-experiment verhelderend werken. Zeker op een terrein dat nog steeds grotendeels in het duister gelegen is.

Ik wil niet eindigen zonder dat ik u nogmaals - en nu werkelijk voor het laatst - een gedicht voorleg. Dat doe ik omdat ik het een goed gedicht vind - - tout court. Maar het is wel een nationaal-socialistisch gedicht, of liever gezegd: een gedicht van een nationaal-socialist. Desondanks geef ik vanochtend het laatste woord aan de poëzie:

Steven Barends, 'Spiegelsonnet'

(Uit de dichtbundel *Hart, mijn hart*, Amsterdam, 1944)

Ik ben een spiegel, waarin gij uzelf beziet,
en geef het beeld u weer, dat gij mij gaaft te dragen,
kan van U'w buigend schoon slechts buigende gewagen,
een spiegel ben ik, vrouwe, anders niet.

Gij spiegelt mij, maar blijft mij spiegelend vermeerren,
ik vind mijzelf in tweevoud in uw blik,
gij beeldt mij streng tot grooter ik dan ik,
zoo kan ik nooit in U tot eigen maten keeren.

Want steeds is iedre droom en iedre daad
tweemaal in U voltooid en tweemaal groot gerezen,
steeds meerder dan ik was - o ongewild verraad.

en steeds móet, vrouwe, ik in Uwe oogen lezen,
dat mij geen wanhoop en geen vreugde baat,
dan die zich spiegelen in Uw wondre wezen.

Publicatie van Wouter
Lutkie

